

Проблематика звільнення від кримінальної відповідальності за корупційні злочини

20



Ігор ЛЕОНЕНКО,
здобувач кафедри кримінального процесу
Національної академії внутрішніх справ



Нині Україна впритул наблизилася до інтеграції в європейське співтовариство. У листопаді цього року у Вільнюсі має відбутися довгоочікуване підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом (далі – ЄС). Незважаючи на обмаль часу, що залишився до настання цієї визначної події, Україні необхідно виконати чималу кількість умов, визначених ЄС. Зокрема, йдеться про розв'язання проблеми вибіркового правосуддя, боротьбу з корупцією, поліпшення інвестиційного та бізнес-клімату тощо. «Але, щоб це сталося, бажання ЄС підписати документ має супроводжуватися послідовними кроками українського уряду та нового парламенту щодо виконання вимог, які Євросоюз не раз озвучував», – зазначив з цього приводу Єврокомісар з розширення та європейської політики сусідства Штефан Фюле [1].

Однією з головних проблем, що викликають занепокоєння європейських колег та загрожують майбутній євроінтеграції України, є корупція.

У рейтингу корумпованості, що його склала глобальна антикорупційна неурядова організація *Transparency International*, у 2011 році Україна посіла 152-ге місце серед 183 країн, набравши 2,3 бала з 10 можливих. Поряд із нею такі країни, як Азербайджан, Росія, Білорусь, Нігерія, Уганда та Центральноафриканська Республіка. У 2010 році в рейтингу наша держава посідала 134-те місце серед 178 країн. Тоді вона отримала 2,4 бала (у 2009 році – 2,2). *Transparency International* не раз висловлювала стурбованість через ситуацію з корупцією в Україні [2]. У 2012 році Україна отримала оцінку 2,6 бала й посідала 144-те місце з можливих 174 [3].

Масштаби корупції загрожують національній безпеці України та не сприяють піднесенню авторитету держави. «За даними опитування, близько 80% населення сприймають корупцію як звичайне явище. І цю ситуацію не вдається переломити впродовж майже десятиріччя. Тому найголовнішим завданням є вироблення в укра-

їнському суспільстві нетерпимості до проявів корупції, подолання в людині бажання давати хабар для вирішення своєї проблеми», – зазначає Генеральний прокурор України В. Пшонка [4, с. 7].

Невід'ємна складова корупції – хабарництво. В Україні це явище охопило багато сфер суспільного життя. Саме тому, особливо останнім часом, значна увага приділяється вдосконаленню наявних та пошуку нових форм і методів протидії хабарництву. Так, відповідно до офіційної статистики МВС України, у 2010 році зареєстровано 2 914 випадків хабарництва, з яких давання хабара – 412 [5], у 2011 році – 2875 таких випадків, з яких давання хабара – 337 [6].

У 2010 році почала спостерігатися позитивна тенденція серед населення: семеро з десяти осіб готові повідомити про випадки корупції (проти 4 із 10 у 2009 році), що свідчить про готовність населення підтримати дії уряду щодо боротьби з корупцією [7, с. 12].

У 2011 році законодавцем був значно розширений перелік корупційних злочинів. Так, Законом України № 3207-VI від 7 квітня 2011 року «Про внесення змін до

деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» Кримінальний кодекс України (далі – КК) було доповнено, зокрема, ст. 368-3 (комерційний підкуп службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми) та ст. 368-4 (підкуп особи, яка надає публічні послуги) [8]. Поряд із добре відомим поняттям «хабар» з'явилося ще й поняття «неправомірна вигода», а, окрім такого суб'єкта злочину, як «службова особа», з'явився такий спеціальний суб'єкт, як «особа, яка надає публічні послуги», тобто будь-яка особа, котра не є державним службовцем, посадовою особою місцевого самоврядування, але здійснює професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг (наприклад, аудитор, нотаріус, оцінювач, експерт та ін.) [14, с. 13].

18 квітня цього року Верховна Рада України прийняла Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність зі стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією» [9]. Цим законом поняття «хабар» остаточно викреслено з кримінального законодавства України та замінено поняттям «неправомірна вигода». Законом також криміналізовано такі діяння, як «пропозиція надання неправомірної вигоди» та «прийняття пропозиції або обіцянки неправомірної вигоди». Документом також передбачено звільнення від кримінальної відповідальності за пропозицію чи обіцянку надання неправомірної вигоди будь-якому працівнику державного підприємства, установи чи організації (ч. 5 ст. 354 КК).

Варто зазначити, що хабарництво (надання неправомірної вигоди. – Авт.) – це злочин, який здійснюється не лише з участю службових осіб (осіб, які надають публічні послуги. – Авт.), а й з участю громадян. Це завжди прояв волі двох: того, хто дає хабар, і того, хто його бере [10, с. 108]. Тому, щоб боротьба з корупцією була ефективнішою, необхідно приділяти значну увагу фактам не лише одержання неправомірної вигоди, а й давання.

Запобіганню й профілактиці корупційних правопорушень сприяють випадки звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка добровільно заявила про надання неправомірної вигоди до притягнення її до кримінальної відповідальності. Як уже зазначалося, надання й одержання неправомірної вигоди є так званими «кореспондуючими злочинами», що тісно пов'язані умислами осіб, які їх вчиняють, тому гроші, матеріальні цінності чи послуги, що були надані службовій особі або особі, яка надає публічні послуги, як неправомірна вигода, повинні усвідомлюватися як тим, хто її надав, так і тим, хто її одержав. Звільнення опосередковує добровільна та своєчасна заява, зроблена безпосередньо особою, яка винна в наданні неправомірної вигоди. Своєчасною слід вважати заяву, що зроблена протягом часу між наданням неправомірної вигоди й моментом притягнення особи, яка надала неправомірну вигоду, до кримінальної відповідальності. Цим моментом є письмове повідомлення однією з уповноважених осіб про підозру у вчиненні злочину.

Передумови (вчинення особою суспільно небезпечного діяння і відсутність у цьому діянні кваліфікуючих ознак) та підстави (сукупність певних позитивних постзлочинних дій, чітко визначених відповідними нормами Особливої частини КК) звільнення осіб, які пропонували, обіцяли або надали неправомірну вигоду, від кримінальної відповідальності, передбачені в ч. 5 ст. 354, ч. 5 ст. 368-3, ч. 5 ст. 368-4 та ч. 6 ст. 369 КК.

Передумовами звільнення особи від кримінальної відповідальності за вчинення корупційних злочинів, передбачених ч. 1 та ч. 2 ст. 368-3, ч. 1 та ч. 2 ст. 368-4 або частинами 1 – 5 ст. 369 КК, є: 1) пропозиція або надання службовій особі або особі, яка надає публічні послуги,

неправомірної вигоди; 2) пропозиція або надання неправомірної вигоди повторно або 3) пропозиція або надання неправомірної вигоди за попередньою змовою групою осіб або організованою групою.

Неправомірна вигода – це грошові кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, які пропонують, обіцяють, надають або одержують без законних на те підстав (примітка до ст. 364-1 КК).

Слід виокремити корупційний злочин, передбачений ст. 354 КК, де передумовою звільнення від кримінальної відповідальності за вчинення дій, передбачених ч. 1 та ч. 2 цієї статті, окрім пропозиції, є ще й обіцянка надати неправомірну вигоду. Під неправомірною вигодою в цьому разі слід розуміти грошові кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги, що перевищують 0,5 неоподаткованого мінімуму доходів громадян, або нематеріальні активи, які пропонують, обіцяють, надають чи одержують без законних на те підстав (примітка до ст. 354 КК).

Обов'язковим елементом складу злочину, передбаченого ст. 354, ст. 368-3, ст. 368-4 та ст. 369 КК, є *вимагання*. У цих статтях під вимаганням неправомірної вигоди слід розуміти вимогу щодо надання неправомірної вигоди з погрозою вчинення дій або бездіяльності з використанням свого становища, наданих повноважень, влади, службового становища стосовно особи, яка надає неправомірну вигоду, або умисне створення умов, за яких особа вимушена надати неправомірну вигоду з метою запобігання шкідливим наслідкам щодо своїх прав і законних інтересів (примітка 3 до ст. 354 КК).

Підставою звільнення особи від кримінальної відповідальності за дії, передбачені ч. 1 та ч. 2 ст. 354, ч. 1 та ч. 2 ст. 368-3, ч. 1 та ч. 2 ст. 368-4 або частинами 1 – 5 ст. 369 КК, є постзлочинна поведінка цієї особи, що полягає у своєчасному добровільному повідомленні правоохоронних органів про пропозицію, обіцянку або надання неправомірної вигоди службовій особі або особі, яка надає публічні послуги.

Для визнання заяви добровільною мало констатувати, що особу, яка пропонувала, обіцяла або надала неправомірну вигоду, прямо не примушували зробити заяву. Необхідно довести існування інших обставин, котрі свідчать про її добровільність. Ними є: подання заяви за власним бажанням такої особи, коли слідчим органам ще невідомо про злочин, а коли відомо – то цього не знає заявник (заяву слід вважати добровільною і тоді, коли особа зробила її за порадою родичів, друзів, колег по службі тощо); наявність у особи наміру повністю викрити себе й інших учасників злочину. При цьому тільки документальне підтвердження факту пропозиції, обіцянки або надання неправомірної вигоди (добровільна заява про це) та тієї обставини, що вказана заява стала приводом до початку кримінального провадження, дає суду підставу закрити кримінальне провадження та звільнити обвинуваченого від кримінальної відповідальності [11, с. 42].

Власноруч написана заява чи протокол усної заяви, а також протокол допиту підозрюваного є важливими доказами у кримінальному провадженні. Тому в них повинні бути чітко відображені такі відомості: 1) що спонукало особу, яка пропонувала, обіцяла або надала неправомірну вигоду, заявити про вчинений злочин; 2) чи за власною ініціативою вона це робить; 3) чи не знала вона, що про злочин уже відомо органам досудового розслідування. Нерідко вказані процесуальні документи не містять необхідних відомостей, що ускладнює або робить неможливим правильне вирішення питання про звільнення від кримінальної відповідальності винних осіб. Тому обставини подачі ними заяв підлягають ретельному дослідженню під час досудового розслідування та в судовому засіданні.



Своєчасність у випадках звільнення від кримінальної відповідальності за вчинення корупційних правопорушень матиме місце, якщо:

1) особа, яка пропонувала, обіцяла або надала неправомірну вигоду, звернулася з відповідною заявою до органу досудового розслідування чи прокурора, яким, у свою чергу, не було відомо про факт скоєння цього злочину, та лише з моменту звернення до них вказаної особи в останніх з'явився привід для початку кримінального провадження одночасно за ч. 1 або ч. 2 ст. 354, ч. 1 або ч. 2 ст. 368-3, ч. 1 або ч. 2 ст. 368-4, частинами 1 – 5 ст. 369 КК та ч. 3 або ч. 4 ст. 354, частинами 1 – 4 ст. 368, ч. 3 або ч. 4 ст. 368-3, ч. 3 або ч. 4 ст. 368-4 КК, а також для притягнення цієї особи до кримінальної відповідальності;

2) особа, яка пропонувала, обіцяла або надала неправомірну вигоду, не маючи відомостей про вже розпочате кримінальне провадження за фактом вчинення нею кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 або ч. 2 ст. 354, ч. 1 або ч. 2 ст. 368-3, ч. 1 або ч. 2 ст. 368-4, частинами 1 – 5 ст. 369 КК, звернулася з відповідною заявою до органу досудового розслідування чи прокурора, але до притягнення її до кримінальної відповідальності (тобто до повідомлення їй про підозру у вчиненні цього злочину у рамках вже початого кримінального провадження за ознаками). Так, у пункті 2.8 розділу II Положення про порядок ведення Єдиного державного реєстру досудових розслідувань (затверджене наказом Генерального прокурора України № 69 від 17.08.2012 р.) вказується, що на виявлене під час досудового розслідування кримінальне правопорушення в рамках одного кримінального провадження слідчий заносить до Єдиного реєстру досудових розслідувань відомості про джерело, з якого виявлено кримінальне правопорушення. Кримінальному провадженню за цим правопорушенням присвоюється новий номер [12, с. 145].

Слід зазначити, що з набранням чинності новим Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК) виникла потреба внести відповідні зміни й до чинного КК. Багато запитань під час застосування на практиці спеціальних підстав звільнення від кримінальної відповідальності викликала відсутність єдиного взаємоузгодженого понятійного апарату у чинних КК та КПК. Не є винятком у цьому випадку й заохочувальні приписи, передбачені ч. 5 ст. 368-3, ч. 5 ст. 368-4 та ч. 6 ст. 369 КК.

Так, наприклад, у чинному КПК поняття «кримінальна справа» замінене на поняття «кримінальне провадження». До того ж сьогодні в КПК немає такого поняття, як «кримінальне провадження щодо особи», як не існує й відповідного кримінально-процесуального припису, що регламентував би підстави такого процесуального рішення. Натомість згідно з КПК 1960 року у випадках, коли на момент порушення кримінальної справи було встановлено особу, яка вчинила злочин, кримінальну справу мали порушувати щодо цієї особи (ч. 2 ст. 98).

Однією з новел чинного КПК є відмова законодавця від стадії порушення кримінальної справи. Закривати кримінальне провадження та звільняти особу від кримінальної відповідальності на підставах, передбачених Особливою частиною КК, сьогодні може тільки суд. Цікаво, але в умовах дії КПК 1960 року траплялися випадки звільнення особи від кримінальної відповідальності за вчинення корупційних злочинів без порушення щодо цієї особи кримінальної справи.

Так, 6 квітня 2010 року Колегією суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України (далі – ВСУ) в судовому засіданні за касаційним поданням прокурора було розглянуто кримінальну справу за ч. 2 ст. 368 КК.

Судами першої та апеляційної інстанції було прийнято рішення повернути подання слідчого для вирішення

питання про звільнення підозрюваного від кримінальної відповідальності за ч. 1 ст. 369 КК на підставі ч. 3 ст. 369 КК, як таке, що не підлягало розгляду судом, до Генеральної прокуратури України.

Як зазначили в своїх рішеннях місцевий і апеляційний суди, питання звільнення особи від кримінальної відповідальності з підстав, передбачених ч. 3 ст. 369 КК, може бути вирішено судом лише після проведення органом досудового слідства відповідно до вимог ч. 2 і 3 ст. 7-1 КПК таких процесуальних дій: порушення щодо підозрюваного кримінальної справи за давання хабара, висунення йому обвинувачення, роз'яснення йому суті і права на звільнення від кримінальної відповідальності на підставі ч. 3 ст. 369 КК за наявності його згоди на закриття справи з цієї підстави, після чого є можливим направлення до суду подання для звільнення цієї особи від кримінальної відповідальності на підставі ч. 3 ст. 369 КК.

У касаційному поданні прокурор просить постанову суду першої інстанції та ухвалу апеляційного суду скасувати, а справу направити на новий судовий розгляд, посилаючись на те, що звільнення від кримінальної відповідальності з підстав, передбачених у ч. 3 ст. 369 КК, є спеціальним і порушення справи та висунення особі обвинувачення за ч. 1 ст. 369 КК за умови добровільної її заяви про дачу хабара до порушення кримінальної справи щодо неї не є обов'язковим.

Колегія суддів ВСУ задовольнила касаційне подання частково, посилаючись, зокрема, на ч. 3 ст. 369 КК, відповідно до якої особа, яка дала хабар, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо щодо неї мало місце вимагання хабара або якщо після давання хабара вона добровільно заявила про те, що сталося, до порушення кримінальної справи щодо неї органу, наділеному законом правом на порушення кримінальної справи.

З цієї норми закону випливає, що добровільна заява особи відповідному органу про давання нею хабара до порушення за це щодо неї кримінальної справи перешкоджає порушенню такої кримінальної справи і притягненню особи до кримінальної відповідальності за давання хабара, у зв'язку з чим твердження судів про те, що вирішенню питання про звільнення від кримінальної відповідальності на підставі ч. 3 ст. 369 КК повинні передувати стадії порушення кримінальної справи щодо підозрюваного та проведення з ним інших процесуальних дій як з обвинуваченим, є неспроможними.

З огляду на викладене, зазначила Колегія суддів ВСУ, встановивши до порушення кримінальної справи щодо хабародавця наявність підстав, передбачених ч. 3 ст. 369 КК, слідчий або прокурор вправі самостійно, без звернення до суду з постановою або поданням, вирішити питання про відмову в порушенні кримінальної справи щодо цієї особи в порядку, передбаченому ст. 99 і 130 КПК України [13].

З огляду на вказані обставини, законодавцем було внесено низку змін до Кримінального кодексу України.

Так, Законом України № 3207-VI від 7 квітня 2011 р. було внесено зміни до ст. 369 КК. Зокрема, ч. 6 цієї статті викладено в такій редакції: «6. Особа, яка пропонувала чи дала хабар, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо стосовно неї мало місце вимагання хабара або якщо після давання хабара вона добровільно заявила про те, що сталося, до повідомлення їй про підозру у вчиненні злочину органу, службовою особою якого наділена законом правом здійснювати повідомлення про підозру».

Цього року законодавець пішов ще далі. Законом України № 221-VII від 18 квітня не тільки внесено відповідні зміни у ч. 5 ст. 368-3, ч. 5 ст. 368-4 та ч. 6 ст. 369 КК, а й доповнено ст. 354 КК новим заохочувальним приписом, що змушує державу в особі суду звільнити особу, яка пропонувала, обіцяла або надала неправомірну

вигоду, від кримінальної відповідальності, якщо стосовно неї були вчинені дії щодо вимагання неправомірної вигоди і після пропозиції, обіцянки чи надання неправомірної вигоди вона до повідомлення їй про підозру у вчиненні нею злочину добровільно заявила про те, що сталося, органу, службова особа якого наділена законом правом повідомляти про підозру.

Як бачимо, замість конструкції «...вона добровільно заявила про те, що сталося, до порушення кримінальної справи щодо неї органу, наділеному законом правом порушувати кримінальну справу» у вказаних заохочувальних приписах законодавцем використано конструкцію «...вона добровільно заявила про те, що сталося, до повідомлення їй про підозру у вчиненні злочину органу, службова особа якого наділена законом правом здійснювати повідомлення про підозру». Відповідну конструкцію застосовано й у ч. 5 ст. 368-3 та ч. 5 ст. 368-4 КК.

Хоча, на думку автора, така редакція є не зовсім вдалою. Доцільніше було б замість словосполучення «повідомлення про підозру» застосувати словосполучення «притягнення до кримінальної відповідальності». По-перше, відповідно до п. 14 ст. 3 КПК притягнення до кримінальної відповідальності – стадія кримінального провадження, яка починається з моменту повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, тобто це поняття охоплює собою поняття «повідомлення про підозру» і є ширшим. По-друге, застосування словосполучення «притягнення до кримінальної відповідальності» відповідало б змісту деяких інших заохочувальних приписів Особливої частини КК, зокрема ч. 3 ст. 175, ч. 4 ст. 212 та ч. 4 ст. 212-1.

З урахуванням викладеного пропонується внести до КК такі зміни:

1) частину 5 статті 354 викласти в такій редакції:

«5. Особа, яка пропонувала, обіцяла або надала неправомірну вигоду, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо стосовно неї були вчинені дії щодо вимагання неправомірної вигоди і після пропозиції, обіцянки чи надання неправомірної вигоди вона до притягнення її до кримінальної відповідальності добровільно заявила про те, що сталося, органу, службова особа якого наділена законом правом притягувати до кримінальної відповідальності».

2) частину 5 статті 368-3 та частину 5 статті 368-4 викласти в такій редакції:

«5. Особа, яка пропонувала або надала неправомірну вигоду, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо стосовно неї були вчинені дії щодо вимагання неправомірної вигоди і після пропозиції, обіцянки чи надання неправомірної вигоди вона до притягнення її до кримінальної відповідальності добровільно заявила про те, що сталося, органу, службова особа якого наділена законом правом притягувати до кримінальної відповідальності».

3) частину 6 статті 369 викласти в такій редакції:

«6. Особа, яка пропонувала чи надала неправомірну вигоду, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо стосовно неї були вчинені дії щодо вимагання неправомірної вигоди і після пропозиції, обіцянки чи надання неправомірної вигоди вона до притягнення її до кримінальної відповідальності добровільно заявила про те, що сталося, органу, службова особа якого наділена законом правом притягувати до кримінальної відповідальності».

Підсумовуючи, слід зазначити, що сфери суспільного життя, які найбільше вражені корупцією, мають стати об'єктом повсякденної фахової та системної просвітницької роботи правоохоронних органів, службових осіб, громадськості з роз'яснення можливості в разі навіть неодноразового надання неправомірної вигоди бути звільненим від відповідальності за умов добровільного й своєчасного повідомлення про це. При цьому

достовірність і повнота доказової інформації, що здобувається за допомогою особи, яка заявила про надання неправомірної вигоди, є винятково цінними. Усунення досліджених прогалін у кримінальному законодавстві України сприятиме одноманітності практики звільнення особи від кримінальної відповідальності та виконанню завдань кримінального судочинства. ▢

Джерела

1. ЕС ставит Україне условия для подписания в 2013 г. соглашения об ассоциации [Електронний ресурс]. – http://www.odnako.org/news/show_22540/

2. *Transparency International*: Україна в рейтингу корумпованості опустилася зі 134-го на 152-ге місце [Електронний ресурс]. – <http://www.rbc.ua/ukr/top/show/transparency-international-ukraina-v-reytinge-korumpirovannosti-opustilas-01122011095800>

3. *2012 Global Corruption Barometer / Transparency International* [Електронний ресурс]. – http://www.transparency.org/country#UKR_DataResearch

4. *Пшонка В. П.* Реформування кримінального процесуального законодавства України (із виступу на координаційній нараді за участю Президента України 13 листопада 2012 року) // Новели Кримінального процесуального кодексу України 2012 року. Ч. 2: Збірник статей. – К.: Істина, 2012. – 124 с.

5. Стан та структура злочинності в Україні (2009–2010 рр.) / Офіційний сайт Міністерства внутрішніх справ України [Електронний ресурс]. – <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/374130>

6. Стан та структура злочинності в Україні (2009–2010 рр.) / Офіційний сайт Міністерства внутрішніх справ України [Електронний ресурс]. – <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/717134>

7. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрямки подолання. – К.: НІСД, 2011. – 31 с.

8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України: Закон України № 3207-VI від 7 квітня 2011 р. [Електронний ресурс]. – <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3207-17>

9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність зі стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією: Закон України № 221-VII від 17.05.2013 р. [Електронний ресурс]. – <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/221-18>

10. *Виттенберг Г. Б.* Вопросы освобождения от уголовной ответственности и наказания с применением мер общественного воздействия. Ч. I. – Иркутск, 1970. – 223 с.

11. *Протченко Б.* Звільнення від кримінальної відповідальності на підставі ч. 3 ст. 170 КК УРСР // Радянське право. – 1979. – № 6. – С. 41–43.

12. Збірник нормативно-правових актів України, що регламентують окремі питання кримінального провадження / Упоряд. С. М. Алфьоров, С. М. Міщенко, В. І. Фаринник та ін.; за заг. ред. В. І. Сліпченка. – К.: ТОВ «АРТ-Дизайн», 2012. – 250 с.

13. Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – <http://reyestr.court.gov.ua/Review/9072980>

14. *Демський Е. Ф.* Про деякі питання процедурного забезпечення заходів запобігання й протидії корупції // Віче. – 2012. – № 4. – С. 11–14.